

היקף ההפקר ואופיו

א. שביעית ומתנות עניים: הפקר כללי מול הפקר לעניים

בשיעור שעבר התחלנו לעסוק בנושא של הפקר הפירות. נמשיך בכך בע"ה בשיעור זה. נעסוק בשאלת היקף ההפקר ומתוך כך באופיו. נפתח במשנה במסכת פאה, שבה נחלקו בית הלל ובית שמאי בהפקר לעניים (פאה ו, א):

בית שמאי אומרים הבקר לעניים הבקר ובית הלל אומרים אינו הפקר עד שיופקר אף לעשירים כשמטה.

ההקשר הפשוט של המחלוקת הוא פטור מתרומות ומעשרות. הפקר גמור פטור ממעשרות, וב"ה וב"ש נחלקו אם גם הפקר לעניים פטור מהם. בסוגיית הירושלמי מובאים דברי רבי יוחנן וריש לקיש הדנים בטעמי העמדות השונות (ירושלמי שם):

רבי חייא בשם ר' יוחנן טעמייהו דבית שמאי לעני ולגר מה תלמוד לומר [ויקרא יט י] תעזוב אותם יש לך עזיבה אחרת כזו מה זו לעניים ולא לעשירים אף מה שנאמר במקום אחר לעניים ולא לעשירים. אמר ר"ש ב"ל טעמייהו דב"ה [שמות כג יא] תשמטנה מה ת"ל ונטשתה יש לך נטישה אחרת שהיא כזו מה זו בין לעניים בין לעשירים אף מה שנאמר במקום אחר בין לעניים בין לעשירים.

באופן פשוט רבי יוחנן וריש לקיש אינם חולקים. רבי יוחנן מבאר את טעמם של בית שמאי וריש לקיש מבאר את טעמם של בית הלל. אולם מהמשך הירושלמי עולה שהם חולקים במקור של בית הלל. ריש לקיש סבור שהם לומדים שהפקר לעניים אינו הפקר משמיטה, 'מה זו בין לעניים בין לעשירים אף מה שנאמר במקום אחר בין לעניים בין לעשירים'. רבי יוחנן סבור שהם לומדים זאת ממיעוט במתנות עניים (שם):

מה מקיימון ב"ה טעמייהו דב"ש תעזוב אותם מיעוט זו לעניים ולא לעשירים אבל מה שאמר במקום אחר בין לעניים בין לעשירים... אמר ר' אבון לישן דמתני' מסייע לר"ש ב"ל עד שיפקיר אף לעשירים כשמיטה.

הסוגיה דנה בהשלכות של המחלוקת: אם השמיטה היא מקור הלימוד שהפקר לעניים בלבד אינו הפקר, אז גם הפקר לאדם ולא לבהמה או לישראל ולא לגוי אינו הפקר – שהרי שמיטה היא הפקר מוחלט לכל. אך אם לומדים זאת ממיעוט במתנות עניים, שדווקא שם הפקר לעניים בלבד מועיל ולא במקומות אחרים, אזי ייתכן שהמיעוט שלל רק הפקר לעניים ולא לעשירים אך לא הפקר רחב יותר (שם):

לאדם אבל לא לבהמה לישראל אבל לא לגוים לעניי אותה העיר אבל לא לעניי

עיר אחרת פלוגתא דר' יוחנן ור"ש ב"ל על דעתיה דר' יוחנן הפקרו הפקר וע"ד דר"ש ב"ל אין הפקרו הפקר.

על כל פנים, יש הבדל מוסכם ופשוט בין שביעית למתנות עניים: בשביעית ההפקר לכל ובמתנות עניים רק לעניים. ממה נובע הבדל זה? מה הוא משקף? ההסבר הפשוט הוא שההבדל נובע מהכתובת השונה: מתנות עניים הן כשמן - עזרה לעניים, צדקה. לכן הן מופקרות רק לעניים. בשביעית לעומת זאת הכתובת היא כל אחד באשר הוא; השביעית אינה ממוקדת בתמיכה בעניים, אלא פירותיה ממוענים לעולם כולו.

ב. הפקר כללי – אך מוגבל

על פי מה שראינו עד כה, הן רבי יוחנן והן ריש לקיש מסכימים ששביעית היא הפקר לכל, גם לגוי ולבהמה. הם חולקים רק בשאלה אם ההפקר בשביעית הוא המקור להפקר הכללי ועל כן תמיד הפקר צריך להיות טוטאלי שכזה. רבותינו האחרונים התקשו ביחס בין סוגיה זו ובין מקורות אחרים מהם עולה אחרת, למשל בתורת כהנים (ספרא בהר פרשה א):

לכם ולא לאחרים.

כך עולה גם מדברי הרמב"ם (שמיטה ד, ל):

עירות ארץ ישראל הסמוכות לספר מושיבים עליהם נאמן כדי שלא יפוצו עכו"ם ויבוזו פירות שביעית.

לפי מקורות אלה, פירות השביעית אינם מיועדים לכל אדם בעולם, אלא דווקא לישראל. גם בנוגע לבהמה מצאנו מקורות המתירים לשמור על יבול השביעית מפניה: תוספות (סוכה לט: ד"ה בד"א; מנחות פד. ד"ה שומרי) מסבירים ששומרי הספיחים לעומר היו יכולים לשמור משום שהם שמרו רק מפני בהמה ולא מפני בני אדם, שכן בני אדם פרשו לבד ברגע שאמרו להם שמדובר בתבואה לעומר.

מהו אפוא היחס בין המקורות? האם השביעית צריכה להיות הפקר לכל, כולל לגוי ולבהמה, או הפקר לישראל בלבד ולא לגוי ובהמה?

האחרונים יישבו את הסתירה בכמה דרכים, ונלמד שלוש מהן.

הדרך הראשונה היא דרכו של החזון איש. נפתח בהתמודדותו עם הקושי בנוגע לבהמה. הוא מגביל את דברי הירושלמי האוסרים על מניעה מבהמה לאכול (י, ז):

י"ל לענין שאם אוכלת תחת התאנה שאין מחזירין אותה.

לדברי החזון איש, מותר לאדם למנוע את כניסת הבהמה לשדה, כפי שעולה מהמקורות

האחרים המגבילים את ההפקר. הירושלמי עוסק רק במקרה בו היא כבר אוכלת תחת התאנה.

בהמשך מתקשה החזו"א בבסיס דברי הירושלמי: מהי המשמעות של הדרישה שהפירות יופקרו גם לבהמה? אם מדובר במקרה שהאדם הוא שמעוניין להשתמש בפירות לצורך האכלת בהמתו, ובעל השדה מונע זאת – ודאי שהדבר אסור, הרי הפירות מופקרים ומותרים בשימוש, ואין זה נקרא 'הפקר לבהמה'. על כרחנו, הירושלמי דורש מהאדם להפקיר בפועל את שדהו לבהמה עצמה, ולא למנוע ממנה לאכול. אך דבר זה אינו מובן: איזה איסור יש במניעת בהמה מלאכול? איזו משמעות יש להפקר בהקשר זה? וכי אסור לאדם למנוע מבהמה לאכול מפירות הפקר? ובלשונו של החזון איש (שם):

מיהו עיקר הפקר לבהמה צ"ע שהרי אין איסור על האדם למנוע את הבהמה מלאכול פירות הפקר, ועל הבהמה לא שייך אזהרת גזל, ומה שייך דין הפקר גבי בהמה.

נראה שפרשנותו המצמצמת של החזו"א לירושלמי מעט קשה: אם אכן הירושלמי אוסר למנוע מהבהמה לאכול רק במקרה שכבר החלה באכילתה, לא מובן הקשר בין איסור זה לסוגיית היקף ההפקר. מהירושלמי עולה שדין זה הוא חלק מאופי ההפקר ומהותו ולא רק דין מקומי בבהמה שכבר אוכלת מהפירות.

נמשיך להתמודדות החזון איש עם הקושי בנוגע לגוי – הסתירה בין המקורות שמתירים למנוע מגוי לאכול פירות שביעית לירושלמי האומר שההפקר צריך להיות הפקר לכל, גם לגוי. כותב החזון איש (שם):

וי"ל דבאמת מעכבים את הנכרי לא מצד בעלות, אלא שאין איסור לעכבם לזכות משל הפקר הכא שפירות שביעית קדושים הן למצוותן מוזהרים בני נח שלא לקפח ישראל ממצוותן.

כלומר, הירושלמי עוסק ברובד הבעלות ובו על הפירות להיות מופקרים לכל, גם לגוי. אולם אף שהפירות הפקר, בכל זאת מותר למנוע מגוי לאכלם, לא מצד הבעלות אלא מצד קדושת השביעית שבהם. 'פירות שביעית קדושים הן למצוותן', ולכן 'מוזהרים בני נח שלא לקפח ישראל ממצוותן'.

דברים אלו מפתיעים ומיוחדים: מאיזו מצווה מוזהרים בני נח שלא לקפח את ישראל? ככל הנראה הכוונה לדברי הרמב"ן לפיהם קיימת מצווה באכילת פירות שביעית. אך מדוע מוטלת על בני נח האחריות שישראל יקיימו מצווה זו? וכי זו אחת משבע מצוות בני נח? באיזה מובן הם 'מוזהרים' בכך¹?

בכיוון אחר הולך הרב טיקוצ'ינסקי (ספר השמיטה סוף פרק ב והערה 4). לדבריו, מצד עצם הדבר הפירות אכן מופקרים גם לגוי ולבהמה, וכפי שעולה מפשטות דברי הירושלמי. ההיתר למנוע מגוי ובהמה לאכול מהפירות נובע מסיבה צדדית: החשש לנזק שייגרם לשדה ולכך שייקחו מהפירות מעבר לנדרש לאכילתם האישית. כיוון זה עולה היטב עם פשטות דברי הרמב"ם, 'מושיבים עליהם נאמן כדי שלא יפוצו עכו"ם ויבוזו פירות שביעית', דברים שמהם עולה חשש לנזקים עקיפים לכלל התבואה.

ג. הפקר בשני שלבים: הסתלקות וייעוד לכלל ישראל

לצד שתי אפשרויות אלו, אפשר להציע אפשרות פשוטה המחלקת בין שתי קומות. הקומה הראשונה עוסקת ברובד הבעלות – ברובד זה על האדם להפקיר את הפירות לגמרי, לגוי ולבהמה. הקומה השנייה עוסקת בקדושת הפירות – מצד קדושת הפירות על האדם לדאוג לכך שהם יאכלו רק בידי אדם, ודווקא בידי ישראל. דאגה זו איננה דאגה של בעלים לממונו, אלא חלק מחובה לשמור על קדושת השביעית².

כיצד נתמודד לפי אפשרות זו עם שאלת החזון איש על משמעות ההפקר לבהמה? איך ייתכן שנאסר על האדם למנוע מבהמתו לאכול פירות כלשהם, אפילו אם הם הפקר? ייתכן שהדברים קשורים להבנה שעלתה בשיעור הקודם, שלפיה המצווה בעיקרה אינה לפעול פעולה משפטית, הפקר ממוני של הפירות, אלא איסור על התנהלות כבעלים. הבנה זו מאפשרת להבין את הדרישה להפקר טוטאלי, גם לבהמה, דרישה הנובעת מהאיסור על התנהגות כבעל הפירות הדואג לרכושו ומונע מבהמה לאכול ממנו.

1. אפשר להציע ששיסודם של דברים אלה בדברי הרמב"ם, שלפיהם בני נח צריכים לקיים את מצוותיהם מתוך אמונה בתורה, דבר המצביע על שייכות כללית שלהם לתורה; אולי משייכות זו נגזר כי הם חייבים לאפשר לישראל לקיים את התורה ומצוותיה. גם אם נאמר כן, מובן שזהו חידוש מפתיע וקשה.
2. אמנם בפועל לא יהיה הבדל מעשי בשביעית, שהרי על האדם למנוע מבהמה לאכול מצד הדאגה לקדושת הפירות, אך ההפקר מצד עצמו הוא הפקר לכל. הנפקא מינה תהיה אם נלמד הפקר משביעית ונדרוש תמיד שההפקר יהיה לכל.

נשוב לאור אפשרות זו לבירור עניינו של ההבדל בין שביעית, שבה ההפקר הוא לכל, ובין מתנות עניים המופקרות רק לעניים. לעיל ביקשנו לאפיין את שני סוגי ההפקר על פי היעד, הכתובת: בשביעית היעד של הפירות הוא כלל המציאות, בעוד שבמתנות עניים היעד הוא רק העני. אולם לאור הקומה השנייה שהתחדשה, האיסור מצד קדושת הפירות על אכילת בהמה וגוי, כבר אי אפשר לומר שהפירות מיועדים לכולם שהרי ההפקר אינו טוטאלי. איך נסביר אפוא את ההבדל בין שביעית למתנות עניים? מה עניינו של הפקר לכל אדם אך בכל זאת לא לגוי ולבהמה? כנראה יש להבין אחרת את ההבדל בין ההפקר בשביעית להפקר במתנות עניים. בשביעית עיקר עניינו של ההפקר הוא עצם הסתלקות האדם מבעלותו על הפירות. הסתלקות זו היא עיקר המבוקש, מעבר לשאלת הכתובת, ולכן היא צריכה להיות מוחלטת. על האדם לשמוט את הבעלות על יבולו לגמרי, באופן שלא יוכל אפילו לקבוע מי יזכה במקומו בפירות, עניים או עשירים. היעד, בסופו של דבר, לא יהיה כל העולם אלא רק ישראל, אך בשלב ההפקר יש להתעלם משאלת היעד. במתנות עניים לעומת זאת המטרה היא הנתינה לעני, העיקר הוא האדם המקבל את המתנה, ולא ההסתלקות לכשעצמה. לכן ההפקר צריך להיות לעניים בלבד.

והנה, בשיעור שעבר נגענו במחלוקת בין חכמים לרבי יוסי בהפקר³. הצענו שייתכן שבשביעית מוסכם על כולם שההפקר הוא רק היתר זכיה. זאת מתוך הבנה שההפקר הוא 'אפקעתא דמלכא' ושמטרתו היא רק לאפשר לעולם ליהנות מהפירות. אם זוהי המטרה, אז מדוע שהתורה תוציא את הפירות מבעלות האדם, הרי די בהיתר זכיה כדי להגשים מטרה זו. אולם לאור דברינו כאן דווקא הטענה ההפוכה, שבשביעית רבי יוסי יודה לרבנן, מסתברת יותר: מטרת ההפקר היא סילוק הבעלות ועל כן על האדם לסלק את בעלותו לגמרי מהפירות, לכך אין די בהיתר זכיה.

ד. בעלות כלל ישראל

הבנת ההפקר כהסתלקות מלאה מהפירות עולה בצורה חדה מדברי הרב קוק המצמצמים את היתר 'לאוקמי' למלאכות שמטרתן הצלת האילן. לדבריו, אף שבדרך

3. חכמים סוברים שהחפץ יוצא מרשות האדם מיד בשעת ההפקר, ואילו רבי יוסי סבור שהחפץ נשאר ברשותו עד שיבוא לרשות אחר, 'לא נפיק מרשותיה עד דאתי לרשות זוכה'. לדבריו הפקר הוא רק היתר זכיה.

כלל מותר לעשות מלאכות שמגנות על הגידולים, מלאכות לשמירה על הפירות נאסרו. הסיבה לכך היא שהאדם כבר איננו הבעלים על פירותיו, ולכן איננו אמור לשמור עליהם.

אולם, המהרי"ל דיסקין (קונטרס אחרון ה, רנט) חולק על כך ומרחיב את היתר לאוקמי גם למלאכות שמטרתן הצלת הפירות. לטענתו הפירות שייכים לכלל ישראל ומשום כך יש לדאוג שלא ייפסדו. הגרש"ז אורבך ב"מעדני ארץ" (ז, ב-ט) הולך בדרכו של המהרי"ל דיסקין, וטוען כי הפקר שביעית שונה מהפקר רגיל: בהפקר רגיל אין בעלות בעוד שבהפקר פירות שביעית הפירות שייכים לכלל ישראל. אחת הראיות לדרך זו היא מנימוקו של הרמב"ם בפירוש המשנה לאיסור לקצוץ בשביעית אילן שהוציא פירות (שביעית ד, י):

אסור לקצוץ האילנות בשנה שביעית אם התחילו להוציא פירותיהן מפני שהוא גוזל בני אדם, לפי שה' נתן פירותיהם לכל אדם.

כיצד אפשר לומר שהקוצץ אילנות גוזל בני אדם, הלא הפירות הם הפקר? מכאן שהפירות שייכים לכלל ישראל⁴.

האם תפיסה זו יכולה לעלות בקנה אחד עם תפיסת ההפקר כהסתלקות שהוצגה לעיל? הסברנו שסיבת ההבדל בין שביעית למתנות עניים היא שבשביעית המוקד אינו הכתובת אלא עצם ההסתלקות. האם אמירה זו אינה סותרת את תפיסת הגרש"ז אורבך שהפירות שייכים לכלל ישראל?

ייתכן להסביר שההפקר בשביעית מורכב משני שלבים. בשלב הראשון, האדם מסתלק לגמרי מהפירות. בשלב השני, התורה 'מקנה' את הפירות לכלל ישראל. ודוק היטב, התורה היא זו שעושה זאת; על האדם רק להסתלק מהפירות, לבטל את בעלותו, ולא להתיימר לקבוע את בעלותם העתידית. יומרה שכזו נשללת בידי המכילתא שלמדנו בשיעור הקודם, 'הרי אני מכניסה ומחלקה לעניים, תלמוד לומר והשביעית תשמטנה – ונטשתה'. האדם נדרש שלא לעשות דבר מלבד להסתלק, והתורה מקנה לאחר

4. הגרש"ז אורבך עצמו מביא ראיה מדיוק בלשון הרמב"ם (ד, כד): "וכל הנועל כרמו או סג שדהו בשביעית ביטל מצות עשה וכן אם אסף כל פירותיו לתוך ביתו אלא יפקיר הכל ויד הכל שוין בכ"מ שנאמר ואכלו אביוני עמך". מדייק רש"ז שמלבד החיוב בהפקרת השדה יש בעיה גם לאסוף את כל הפירות. איסור זה נובע להבנת הגרש"ז מבעלות כלל ישראל על הפירות.

הסתלקותו את הפירות לכלל ישראל⁵. אם כן, הדברים יכולים לעלות בקנה אחד: הבנת ההפקר כהסתלקות מלאה מבעלות, וההבנה שהפירות שייכים לכלל ישראל.

ה. אוצר בית דין: נציגי כלל ישראל

יסוד זה של בעלות כלל ישראל על הפירות מופיע בדיון נוסף, בסוגיית אוצר בית דין, סוגיה שבה נעסוק בהמשך בהרחבה. התוספתא בשביעית מתארת את הנעשה במסגרת אוצר בית דין (ה, א):

בראשונה היו שלוחי בית דין יושבין על פתחי עיירות, כל מי שמביא פירות בתוך ידו – נוטלין אותן ממנו ונותן לו מהן מזון שלש סעודות והשאר מכניסין אותו לאוצר שבעיר. הגיע זמן תאנים – שלוחי בית דין שוכרין פועלין, עודרין אותן, ועושין אותן דבילה, וכונסין אותן בחביות ומכניסין אותן לאוצר שבעיר...

דברים אלו קשים לכאורה: וכי לבית דין מותר לעשות מלאכות? איך ולמה מותר לשלוחיו לעבור על איסורי השביעית, לקצור כדרך בעלים ולשמור על הפירות? קושי זה הוביל חלק מהפרשנים לצמצם את חידוש התוספתא. הר"ש סירליאו (ירושלמי שביעית ט, ד"ה חזור) למשל העמיד את התוספתא בפירות שישית. מפרשים אחרים טענו שהיא עוסקת במלאכות דרבנן בלבד ובאופנים שבהם ניתן להתירן. אולם אם לא נקבל צמצומים אלו ונפרש את התוספתא לפי פשטה, כפי שנראה מדברי הרמב"ן (ויקרא כה, ז), כיצד נסביר זאת? מדוע וכיצד שלוחי בית דין עוברים על איסור שמירה?

החזון איש (יא, ז) מבסס על דברי התוספתא את טענתו היסודית לפיה איסורי קצירה ושמירה הוטלו על הבעלים בלבד, ואילו לאדם אחר מותר לקצור ולשמור כדרך כל השנים, ואם כן שלוחי בית דין מותרים כמו כל אדם.

הרש"ש (ר"ה ט. על התוספות) מחדש יותר מכך: אף לבעלים עצמם מותר לקצור ולשמור כדרך כל השנים כל עוד מדובר בכמות המיועדת לשימוש אישי בלבד. אולם, על דברים אלו קשה לכאורה מדברי התוספות. על הברייתא שלפיה שלוחי בית

5. היו אחרונים שהסיקו מתפיסה זו, שפירות השביעית שייכים לכלל ישראל, כי כל הפקר שייך לכלל ישראל. זאת משום שהפקר נלמד משביעית. אולם לאור דברינו אין להסיק זאת: ההפקר מצד עצמו הוא הסתלקות מלאה שבעקבותיה החפץ משולל בעלות. בעלות כלל ישראל צומחת רק בשלב הבא, מכוח פעולה נוספת של התורה ולא מכוח מעשי המפקיר.

דין שמרו על תבואה לצורך העומר, הקשו התוספות (בבא מציעא נה. ד"ה לשמור):

וא"ת והיאך מותר לעומר כיון ששומר הא כתיב (יחזקאל מה) ממשקה ישראל מן המותר לישראל ודרשינן (ת"כ פ' בהר) ואת ענבי נזיריך לא תבצור מן המשומר אי אתה בוצר אבל אתה בוצר מן ההפקר משמע דאסור אם ליקט מן המשומר.

אף ששלוחי בי"ד לא היו בעלי התבואה, הקשו התוספות כיצד הם שמרו על התבואה, ומכאן שאיסור השמירה נאמר לכל אדם ולא רק לבעלים.

ייתכן שניתן ליישב את הקושיה על אוצר בית דין באופן אחר, לאור היסוד שראינו לעיל: האיסורים נאמרו אמנם גם לאדם זר, שאינו בעל התבואה, אך לא לשלוחי בית דין. זאת משום שהתבואה שייכת לכלל ישראל והם פועלים כנציגי הכלל ולטובתו. איסורי קצירה ושמירה כדרך בעלים אוסרים על השתלטות פרטית על התבואה השייכת לכלל, אך שלוחי בית דין פועלים פעולה הפוכה: הם שומרים על תבואת הכלל ופועלים לטובתו.⁶

אולם, גם על כיוון זה קשה לכאורה מדברי התוספות על שומרי העומר: הרי גם הם היו שלוחי בית דין ובכל זאת הקשו התוספות כיצד הם שמרו? ייתכן שהבעיה היא דווקא במצוות העומר, מכיוון ששלוחי בית הדין לא שמרו על התבואה לצורך אכילתה, והיתה שבת הארץ לכם לאכלה, אלא לצורך שימושים אחרים. עיקר כוונת החילוק בין שלוחי בית דין לשאר העולם היא ששלוחי בית דין קוצרים ושומרים כדי להגשים את רצון התורה, שהפירות יהיו מיועדים לאכילת כלל ישראל. סברה זו מתירה להם רק פעולה שמטרתה שימוש כללי בפירות לצורך אכילה ולא שימושים אחרים, וצ"ע.

6. בדרך זו הלך הרב אוירבך במעדני ארץ ז, ב- ד.